

УДК 631.95.180.351

© 2019

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ЗБАЛАНСОВАНОГО КОРИСТУВАННЯ ЗЕМЛЯМИ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

О.І. Дребот¹, О.І. Боцула², М.Я. Височанська³

¹доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НААН

^{2,3}кандидати економічних наук

Інститут агроєкології і природокористування НААН

вул. Метрологічна, 12, м. Київ, 03143, Україна

e-mail: ¹drebot_oksana@ukr.net, ²botsulaiap@ukr.net, ³mariya_vysochanska@ukr.net

Надійшла 13.08.2019

Мета. Довести, що концептуальні підходи до збалансованого лісокористування залежать від чинників інституційного середовища, розкрити офіційні та неофіційні обмеження, що можуть впливати на реалізацію стратегії збалансованого розвитку лісової галузі. **Методи.** Абстрактно-логічний, статистико-економічний (розраховано та проаналізовано сучасний стан земель лісогосподарського призначення), порівняльний і графічний (дослідження стану земель лісогосподарського призначення та оцінювання ефективності їх використання), монографічний (узагальнення досліджень вітчизняних і зарубіжних шкіл, що покладено в основу стратегії збалансованого користування землями лісогосподарського призначення). **Результати.** Ідентифіковано та обґрунтовано класифікаційні ознаки розподілу функцій лісів у системі збалансованого лісокористування за 3-ма блоками: екологічні, соціальні та економічні. Визначено, що в процесі трансформації лісової галузі відповідно до сучасних екологічних, економічних і соціальних вимог має бути посилена роль соціальних функцій, які будуть активним чинником змін зовнішнього і внутрішнього середовищ галузі та суб'єктів господарювання. **Висновки.** Доведено, що стратегія збалансованого лісокористування на національному рівні може мати різні варіанти реалізації і бути орієнтованою на нарощування обсягів лісозаготівель за рахунок розширення внутрішнього ринку збуту продукції лісового господарства, створення територіальних лісових кластерів, диверсифікації номенклатури продукції, підвищення ефективності лісогосподарського виробництва. Стратегія збалансованого лісокористування на рівні підприємства може також розгортатися за різними сценаріями, спрямованими на створення виробничих потужностей із переробки деревини, підвищення екологічної стійкості лісових насаджень, збільшення обсягу реалізації на внутрішньому ринку лісової продукції, підвищення ефективності лісогосподарського виробництва.

Ключові слова: лісокористування, земельний фонд, лісогосподарські підприємства, інституційне середовище, лісові ресурси.

DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk201911-10>

Сучасне лісокористування в Україні має ознаки глибокої економічної дестабілізації і продукує низку системних проблем, насамперед політично-інституційних, екологічних, соціальних. Причинами, які зумовлюють такий стан лісокористування, є невідповідність між наявною практикою господарювання та правовими нормами, що регулюють використання лісових ресурсів і земельного фонду; суперечність між зовнішнім середовищем, у якому функціонують лісогосподарські підприємства, і державним регулюванням галузю. Зазначені явища свідчать про розбалансування механізмів управління лісовим господарством і потребу в нових підходах до розробки стратегій його розвитку.

Науковці і практики розуміють необхідність удосконалення процесів управління та регулювання галузі лісового господарства. Потребує переосмислення роль функцій лісових ресурсів, насамперед екологічних та соціальних у збалансуванні інтересів усіх суб'єктів, дотичних до лісокористування. На часі розроблення аналізу інституційних чинників, що впливають на стратегічні рішення у цій сфері. Доцільним є адаптування інструментарію стратегічного планування до специфіки функціонування лісогосподарських підприємств.

Мета досліджень — поглиблення теоретичних засад, розроблення методичних підходів до формування збалансованого лісокористування на землях лісогосподарського призначення.

Методи досліджень. Теоретичною базою дослідження є фундаментальні положення та принципи лісокористування, економічної теорії, теорії збалансованого розвитку, концепції стратегічного менеджменту. Використовували такі методи наукових досліджень: абстрактно-логічний (дослідження сутності стратегії збалансованого лісокористування); системно-структурний (аналіз теоретичних положень системи управління збалансованим лісокористуванням для лісокористувачів різних форм власності); порівняльний аналіз і групування (оцінка еколого-економічних та інституційних чинників, що впливають на формування стратегії збалансованого лісокористування); статистичний (визначення груп адміністративних районів, у межах яких

можуть утворюватися стратегічні зони збалансованого лісокористування), кореляційно-регресійний аналіз (оцінка взаємозв'язку між доходами від оплати праці та обсягами продукції, робіт і послуг лісового господарства), матричний (дослідження і розроблення стратегічних альтернатив збалансованого лісокористування України) тощо.

Результати досліджень. Аналіз стану та ефективності лісового господарства свідчить про те, що ця галузь потребує системних реформ з метою забезпечення її збалансованого розвитку. Свідченням негативних процесів у цій сфері є нездатність задовольнити попит вітчизняних підприємств у якісній сировині, зростання соціального невдоволення станом справ у лісовому секторі, погіршення якості і стану лісів країни та скорочення ділянок, зайнятих лісом. Основним недоліком ведення лісового господарства в Україні є поєднання управління господарською діяльністю (включаючи торгівлю деревиною) із функціями законотворення та державного контролю, що призвело до підміни довгострокових національних інтересів короткостроковими інтересами окремого відомства.

Недоліки у веденні лісового господарства залежно від сфери їх прояву та пріоритетності можна розділити на такі групи:

1. Організаційно-правові. Державне управління у сфері лісового господарства здійснюється через ухвалення рішень, їх виконання та контроль за їх виконанням. Контроль у будь-якій управлінській системі здійснюють з метою перевірки дотримання і виконання поставлених завдань, ухвалення рішень, тобто фактично після здійснення інших функцій управлінської діяльності. Зазвичай, контроль у сфері лісових відносин розглядають як складову частину екологічного контролю, який є однією із функцій управління у сфері природокористування та охорони довкілля.

Однак контроль у лісовому господарстві не повинен визначатися за принципом «чим жорсткіше — тим краще». Насамперед слід підвищити та належно утримувати рівень дисципліни, що належить до засобів внутрішнього контролю. Цей процес має відбуватися на принципах системності, постійності, мінімізації витрат і послідовності.

Фінансово-економічна підсистема організаційно-економічного механізму екологічно збалансованого управління лісовим господарством передбачає ефективне функціонування кредитно-грошової і бюджетно-податкової компонент, які являють собою сукупність заходів впливу на економічну структуру галузі. Ці компоненти механізму визначають бюджетну підтримку, фіскальне регулювання, пільгове кредитування, субсидування та штрафні санкції, стандартизацію і сертифікацію, страхування та компенсацію, екологічний менеджмент, ліцензування діяльності тощо [1–5].

Для вдосконалення організаційно-правової основи ведення лісового господарства потрібно залучити кадрових фахівців відомств, науковців, незалежних експертів, юристів, щоб розробити експериментальний проект системи внутрішнього контролю на рівні лісогосподарського підприємства, який міститиме чіткий перелік організаційно-управлінських заходів. Підсумковим документом цієї системи може бути положення про лісогосподарську, фінансову, облікову, кадрову політику підприємства. Норми положення слід розробляти на основі системного аналізу (із проведенням необхідних розрахунків) кожного елементу господарських операцій і вибору серед наявних альтернатив.

2. Економіко-фінансові. Згідно із сучасними світовими підходами оцінка економічної діяльності має враховувати інтереси суспільства, користувачів лісу та виробників продукції (сектор переробки деревини). Це означає, що управління лісами має бути спрямоване на одержання максимального чистого доходу для суспільства, що передбачає виробництво можливих і стабільних обсягів лісопродукції у рамках невиснажливого користування лісами, забезпечення виконання ними екологічних та соціальних функцій і досягнення можливих прибутків деревопереробним сектором. У структурі ВВП України лісове господарство займає незначну частку, яка становить 0,4–0,5%. Проте цей показник не відображає повної економічної, соціальної та екологічної ролі лісового господарства і має бути впроваджений для екологічних функцій лісу.

Під час дослідження лісової політики важливо зважати на її загальну характеристику

і ключові елементи, зокрема [6, 7], вона має окреслювати основний практичний вектор роботи, зміст політики має бути прозорим і узгоджений 2-ма чинними сторонами цього процесу (суб'єктами лісової політики), які втілюють її, та сторонами, стосовно кого вона втілюється. Під час здійснення лісової політики слід зважати на те, що часом вона створює небажаний ефект для лісогосподарської діяльності та соціуму загалом, її втіленню має передувати аналіз для нівелювання можливих негативних зовнішніх і внутрішніх факторів, виникнення яких є ймовірним у результаті її здійснення. Цей аналіз потребує додаткових фінансових витрат, лісова політика має бути різносторонньою, тобто передбачати ймовірність настання тих чи інших подій, а також містити економічні, екологічні та інші ризики, які зумовлюють ухвалення відповідальних рішень у несприятливій ситуації.

У рамках розроблення лісової політики важливо створити механізми, які б мінімізували випадки порушення лісівничих вимог під час проведення рубок догляду та санітарних рубок із метою отримання деревини з вищою комерційною вартістю. Головним завданням лісових підприємств має бути вирощування насаджень до віку головної рубки, а не отримання більше половини прибутку з проміжного користування та санітарних рубок. Максимальний прибуток мають отримувати від головного користування. Отже, дерева майбутнього та допоміжні дерева мають бути недоторканими в процесі догляду за насадженнями.

3. Соціальні. В Україні зростає рівень соціального невдоволення станом справ у лісовому секторі й збільшенням кількості конфліктів, пов'язаних із використанням лісових ресурсів та веденням лісового господарства. Зайнятість у лісовому господарстві порівняно рівномірна по країні і приблизно відповідає площі лісів окремих природних зон. Заробітна плата в галузі була і є значно меншою, ніж в інших галузях економіки. Недосконалість податкової системи призводить до того, що територіальні громади (фактичні власники лісових масивів) не мають ніякого економічного зиску від лісу, оскільки всі податкові надходження осідають в державному та обласному бюджетах.

Усе це призводить до самовільних вирубок лісу та порушення чинного законодавства.

4. Екологічні. Крім господарського, ліси мають велике екологічне значення. Деревина на пні — особливий товар, який, крім звичайної ринкової вартості, має значно вищу цінність — екологічну. Тому шкода, заподіяна лісам надмірними рубками, може призвести до дуже істотних, непорівнянних із вигодами від продажу деревини негативних наслідків, і навіть до екологічної катастрофи.

Використання у розумних пропорціях екологічних і господарських цінностей лісів, забезпечення лісовідтворення, збільшення площі лісів, запобігання зниженню запасів деревини — такими мають бути принципи лісової політики в Україні.

5. Просторові. Просторовому розвитку лісового комплексу властиві такі ознаки:

- неефективна просторова організація, що спричиняє збільшення витрат на підтримку інфраструктури, яка є в надлишку

Недоліки у веденні лісового господарства

Недоліки	Ризики	Наслідки
Організаційно-правові	Недостатнє інформування про розвиток збалансованого лісокористування Заполітизованість влади в питаннях розвитку лісового господарства Неузгодженість Лісового та Земельного кодексів у питаннях оформлення земельних ділянок лісового фонду (зокрема релігійно-господарським організаціям)	Низька ефективність організаційної структури потребує створення адекватної сучасним реаліям нормативно-правової бази та інших ефективних механізмів для організаційного регулювання ведення лісового господарства
Економіко-фінансові	Відсутність пільгового кредитування лісокористувачів щодо використання корисних властивостей лісів Побічне лісокористування — місцеві громади не опікуються таким видом лісокористування	Ці недоліки ведення лісового господарства не дають змоги ефективно використовувати ресурсний потенціал лісів і лісових земель і в багатьох аспектах не відповідають законодавчій базі й практиці ведення лісового господарства в країнах ЄС
Соціальні	Незадовільна підтримка місцевої деревообробної промисловості Відсутність прозорого процесу формування системи прав власності на лісові ресурси Відсутність регіональних програм щодо підтримки рівня зайнятості населення в лісовому господарстві сільської місцевості	Недосконалість податкової системи призводить до того, що територіальні громади (фактичні власники лісових масивів) не мають ніякого економічного зиску від лісових насаджень
Екологічні	Негативний вплив рекреаційного навантаження на ліси	Шкода, заподіяна лісам надмірними рубками, може призвести до істотних, непорівнянних із вигодами від продажу деревини негативних наслідків, і навіть до екологічної катастрофи
Просторові	Відсутність моніторингових досліджень щодо використання лісів у культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних, освітньо-виховних цілях	Самовільне захоплення земельних ділянок і рубок лісу

Джерело: авторська розробка.

на територіях, що втрачають виробничі активи і трудовий потенціал;

- хаотичне формування просторової організації, що зміцнює передусім сировинну спеціалізацію лісового господарства. Найбільш конкурентоспроможними на лісовому ринку є сировинні зони країни (Полісся і Карпати);

Аналіз інформації, наведеної у таблиці, дає можливість сформулювати проблеми, від розв'язання яких залежатиме реалізація стратегії збалансованого лісокористування.

За умови недостатньої уваги до розв'язання зазначених проблем у подальшому розвитку лісового господарства можливі внутрішні і зовнішні загрози — ризики, серед яких слід відзначити [8]: погіршення умов охорони, збереження і використання лісових насаджень, а також обмеження доступу населення до лісів як об'єкта загального користування в результаті неефективної приватизації земель лісового фонду; зниження конкурентної здатності лісової продукції на світовому ринку через необдумане приведення лісового господарства як галузі та її окремих підприємств до вимог міжнародних стандартів, орієнтації їх на поліпшення навколишнього природного середовища, поспішної нагальної сертифікації лісів і покращення якості лісопродукції; послаблення захисних функцій лісових насаджень природоохоронного призначення внаслідок збільшення обсягів лісокористування за переходу галузі на самофінансування і самозабезпечення; втрати інноваційного потенціалу лісового господарства через низьку соціально-економічну мотивацію праці науковців у цій галузі та недостатнє матеріально-технічне і фінансове забезпечення.

Формування стратегії збалансованого лісокористування є ключовим елементом системи управління на рівні галузі та окремого підприємства. Саме стратегія збалансованого лісокористування визначає основні напрями розвитку галузі та її подальшу трансформацію від сировинної спрямованості до комплексного використання лісових ресурсів. Однак реалізація такої стратегії значно залежить від впливів, які продукує інституційне середовище. Інституційне середовище формується офіційними та неофіційними обмеженнями.

На рисунку представлено систематизацію таких обмежень. Дослідниками доведено офіційні обмеження, до яких належать законодавчі та нормативні акти, права власності на природні ресурси, структуру та функції органів влади та управління. Неофіційними обмеженнями є рівні культури та освіти населення, колективної та індивідуальної свідомості людей, історичні і національні традиції тощо [9–11].

У контексті цього дослідження важливо додати, що ефекти від впливу офіційних обмежень можуть накладатися на результати дій неофіційних обмежень, утворюючи синергію, яка позначається на соціально-політичних процесах у країні. На превеликий жаль, нині в Україні законодавчі акти ухвалюються під тиском тих груп, які на певний момент часу найбільше впливають на державні структури, відповідальні за їх розробку і виконання.

Інституційні чинники впливу на формування збалансованого лісокористування на землях лісогосподарського призначення

Джерело: сформовано автором.

Аналізуючи окремі інституційні чинники, які можуть здійснювати певний вплив на процеси використання лісових ресурсів в Україні, можна стверджувати, що:

- недосконалість законодавчих і нормативних актів, громіздкість і складність функцій державних органів управління, розпорошеність відповідальності зумовлюють провали уряду в лісогосподарському комплексі, зокрема у використанні лісових ресурсів та розв'язанні екологічних проблем;
- між офіційними та неофіційними обмеженнями є зв'язки, тому будь-які інституційні

зміни, спрямовані на вдосконалення офіційних інститутів, без урахування зворотної дії відповідних неофіційних обмежень будуть неефективними;

- на сучасному етапі формування та реалізації лісової політики пріоритетними слід вважати ті інституційні зміни, які забезпечуватимуть підвищення рівня екологічної освіти та свідомості населення, формування у громадян країни, і особливо жителів сільських територій, традицій та звичок, що сприятимуть збереженню лісових ресурсів.

Висновки

Установлено, що концептуальні підходи до збалансованого лісокористування залежать від чинників інституційного середовища. Розбіжність між правами власності на лісові ресурси як на власність на природні ресурси, що належить усьому українському народу, і на земельні ділянки під лісовими насадженнями, які закріплюються за суб'єктами господарювання, призводить

до функціонування викривленого економічного механізму, що не забезпечує збалансоване лісокористування. В Україні не всі громадяни усвідомлюють екологічні загрози, які зумовлює сучасна практика лісокористування. Проблеми знищення лісових насаджень, забруднення лісових екосистем, послаблення їх функцій саморегулювання та самовідтворення не турбують пересічних громадян.

Дребот О.И.¹, Боцула А.И.², Высочанская М.Я.³
Институт агроэкологии и природопользования НААН, ул. Метрологическая, 12, г. Киев, 03143, Украина; e-mail: ¹drebot_oksana@ukr.net, ²botsulaiap@ukr.net, ³mariya_vysochanska@ukr.net

Концептуальные подходы к сбалансированному пользованию землями лесохозяйственного назначения

Цель. Доказать, что формирование стратегии сбалансированного лесопользования зависит от факторов институциональной среды, раскрыть официальные и неофициальные ограничения, которые могут влиять на реализацию стратегии устойчивого развития лесной отрасли. **Методы.** Абстрактно-логический, статистико-экономический (рассчитано и проанализировано современное состояние земель лесохозяйственного назначения), сравнительный и графический (исследование состояния земель лесного фонда и оценка эффективности их использования), монографический (обобщение исследований отечественных и зарубежных школ, что положено в основу стратегии сбалансированного пользования землями лесохозяйственного назначения). **Результаты.** Идентифицированы и обоснованы классификационные признаки разделения функций лесов в системе сбалансированного лесопользования

по 3-м блокам: экологические, социальные и экономические. Определено, что в процессе трансформации лесной отрасли в соответствии с современными экологическими, экономическими и социальными требованиями должна быть усилена роль социальных функций, которые будут активным фактором изменений внешней и внутренней среды области и субъектов хозяйствования. **Выводы.** Доказано, что стратегия сбалансированного лесопользования на национальном уровне может иметь различные варианты реализации и быть ориентированной на наращивание объемов лесозаготовок за счет расширения внутреннего рынка сбыта продукции лесного хозяйства, создание территориальных лесных кластеров, диверсификации номенклатуры продукции, повышение эффективности лесохозяйственного производства. Стратегия сбалансированного лесопользования на уровне предприятия может также развиваться по разным сценариям, направленным на создание производственных мощностей по переработке древесины, повышение экологической устойчивости лесных насаждений, увеличение объема реализации на внутреннем рынке лесной продукции, повышение эффективности лесохозяйственного производства.

Ключевые слова: лесопользование, земельный фонд, лесохозяйственные предприятия,

институциональная среда, лесные ресурсы.

DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk201911-10>

Drebot O.¹, Botsula O.², Vysochanska M.³

Institute of Agroecology and Nature Management of NAAS, 12 Metrolohichna Str., Kyiv, 03143, Ukraine; e-mail: ¹drebot_oksana@ukr.net, ²botsulaiap@ukr.net, ³mariya_vysochanska@ukr.net

Conceptual approaches to the balanced use of forest land

The purpose. To prove that the formation of a balanced forest management strategy depends on factors of the institutional environment, to reveal official and unofficial restrictions that may affect the implementation of the strategy for sustainable development of the forest industry. **Methods.** Abstract-logical, statistical-economic (the current state of land for forestry purposes is calculated and analyzed), comparative and graphic (study of state of forest fund lands and assessment of the effectiveness of their use), monographic (generalization of studies of domestic and foreign schools, which underlies the balanced use strategy lands for forestry purposes). **Results.** The classification features of separation of forest functions in the balanced forest management system are identified and

substantiated in 3 blocks: environmental, social and economic. It was determined that in the process of transformation of the forest industry in accordance with modern environmental, economic and social requirements, the role of social functions should be strengthened, which will be an active factor in changes in the external and internal environment of the region and business entities. **Conclusions.** It has been proved that the balanced forest management strategy at the national level can have various implementation options and can be focused on increasing logging volumes by expanding the domestic market for forest products, creating territorial forest clusters to diversify the product range, and increasing the efficiency of forestry production. A balanced forest management strategy at the enterprise level can also be developed according to various scenarios aimed at creating production capacities for wood processing, increasing the environmental sustainability of forest plantations, increasing the volume of sales on the domestic forest products market, and increasing the efficiency of forestry production.

Key words: forest management, land fund, forestry enterprises, institutional environment, forest resources.

DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk201911-10>

Бібліографія

1. Доможирова К.В. Методологический базис механизма комплексного использования лесных ресурсов региона. *Вестник Удмуртского ун-та*. Серия: Экономика и право. 2013. № 2–4. С. 79–83.
2. Дребот О.І., Шершун М.Х., Шкуратов О.І. Збалансований розвиток лісового сектору економіки в контексті європейської інтеграції України: монографія. Київ: Аграрна наука, 2014. 317 с.
3. Фурдичко О.І., Лавров В.В. Лісова галузь України в контексті збалансованого розвитку: теоретико-методологічні, нормативно-правові та організаційні аспекти: монографія. Київ: Основа, 2009. 424 с.
4. Мельник С.О. Аналіз системи прав власності на лісові ресурси і земельні ділянки лісового фонду в Україні. *Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість*. 2002. С. 123–129.
5. Антоненко І.Я., Голуб О.А., Коваль Я.В. Методологічні підходи до комплексної економічної оцінки лісових ресурсів. *Комплексна економічна оцінка природних ресурсів*: монографія; за ред. М.А. Хвесику. Київ: ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. 300 с.
6. Дребот О.І. Інституціоналізація лісового

сектора економіки в контексті сталого розвитку України: монографія. Київ: ТОВ «ДІА», 2012. 337 с.

7. Лицур І.М. Еколого-економічні проблеми протросторвої організації лісового комплексу України: монографія. Київ: РВПС України НАН України, 2010. 320 с.

8. Боццла О.І. Концептуальні основи еколого-економічної оцінки земель лісгосподарського призначення. *Вісник Сумського НАУ*. Серія: «Економіка і менеджмент». 2016. № 4 (67). С. 102–106.

9. Зиновьев И.Ф. Формирование и реализация кадрового экономического потенциала в аграрной сфере: монографія. Симферополь: Феникс, 2009. 407 с.

10. Cabbage F., Harou P., Sills E. Policy instruments to enhance multifunctional forest management. *Forest Policy and Economics*. 2007. V. 9. P. 833–851.

11. Farley J. ed. Soloviy P., Keeton W.S. Ecological economics and sustainable forest management. *Ecological economics and sustainable forest management: developing a trans-disciplinary approach for the Carpathian Mountains*. Lviv: Ukrainian National Forestry University Press, Liga-Press, 2009. P. 40–55.